

คุณค่าขององค์ประกอบทางภูมิทัศน์ของกลุ่มเทวสถานปราสาทพนมรุ้ง ปราสาทเมืองต่ำ
และปราสาทปลายบัด จังหวัดบุรีรัมย์

Values of Landscape Elements for The Ensemble of Phanom
Rung, Muang Tam and Plai Bat Sanctuaries, Buriram Province

รับบทความ	12/05/2020
แก้ไขบทความ	18/06/2020
ยอมรับบทความ	22/06/2020

จุลนาถ วรรณโกวิท

ภาควิชาภูมิสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Jullanat Wannakowit

Department of Landscape Architecture, Faculty of Architecture, Chulalongkorn University

Wonjunha0125@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาและสามารถระบุคุณค่าขององค์ประกอบทางภูมิทัศน์ของกลุ่มเทวสถานปราสาทพนมรุ้ง ปราสาทเมืองต่ำ และปราสาทปลายบัด จังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งประเทศไทยได้เสนอชื่อเพื่อขอขึ้นทะเบียนเป็นแหล่งมรดกโลกทางวัฒนธรรม โดยเน้นประเด็นการศึกษาสำคัญ ได้แก่ เรื่องแบบแผนการตั้งถิ่นฐาน (settlement pattern) การวางผังภูมิทัศน์ (landscape planning) การควบคุมและการจัดการน้ำ (water management) และมุมมองและคุณภาพเชิงทัศน์ (visual quality) โดยศึกษาจากภาพถ่ายทางอากาศ ภาพถ่ายจากดาวเทียม เอกสารทางประวัติศาสตร์ การสำรวจ และการสัมภาษณ์ผู้ที่เกี่ยวข้องหรือผู้มีประสบการณ์ด้านงานอนุรักษ์ ต่อจากนั้นแล้วทำการศึกษาเปรียบเทียบ (comparative analysis) คุณค่าขององค์ประกอบทางภูมิทัศน์ระหว่างกลุ่มเทวสถานฯ กับโบราณสถานอื่น ๆ ทั้งในประเทศและต่างประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เมืองพระนคร ประเทศกัมพูชา ตามรอยอารยธรรมขอม

ตามแนวคิดหลักในการนำเสนอแหล่งมรดกทางวัฒนธรรมเป็นแหล่งมรดกโลก โดยนำกระบวนการประเมินคุณค่าโดดเด่นอันเป็นสากล (outstanding universal value) มาเป็นแนวทางในการศึกษา ผลการศึกษา พบว่า คุณค่าขององค์ประกอบทางภูมิทัศน์เกิดจากการวิเคราะห์ความเหมือน ความแตกต่าง หรือความโดดเด่นเป็นพิเศษ ตามเกณฑ์การพิจารณาแหล่งมรดกโลก (world heritage criteria) รวมไปถึงความครบถ้วนสมบูรณ์ (integrity) และความเป็นของแท้ดั้งเดิม (authenticity) โบราณสถานสำคัญของกลุ่มเทวสถานฯ ซึ่งได้แก่ ปราสาทพนมรุ้ง ปราสาทเมืองต่ำ และปราสาทปลายบัด ถือเป็นแบบอย่างที่มีคุณค่าที่สุดแห่งหนึ่งของอารยธรรมขอมในเรื่องแนวความคิดการเลือกทำเลที่ตั้ง การออกแบบวางผังภูมิทัศน์ การควบคุมและการจัดการน้ำบนที่สูงและที่ราบ รวมถึงแนวคิดเรื่องมุมมองที่สำคัญ และคุณค่าขององค์ประกอบทางภูมิทัศน์นี้เองจะเป็นข้อมูลสนับสนุนส่วนหนึ่งในการขอขึ้นทะเบียนเป็นแหล่งมรดกโลกทางวัฒนธรรมต่อไป

คำสำคัญ: คุณค่าทางภูมิทัศน์ องค์ประกอบทางภูมิทัศน์ขอม อารยธรรมขอม

Abstract

This objective of this research is to study and to specify the values of landscape elements for the ensemble of Phanom Rung, Muang Tam and Plai Bat Sanctuaries, Buriram Province. With all Sanctuaries, Thailand had proposed for UNESCO Cultural Heritage Site. This study intensively emphasizes on Settlement Pattern, Landscape Planning, Water Management, and also considering in Visual Quality. For data collection, data was collected from aerial photograph, satellite imagery, historical documents, exploration, and related parties and expertise conservationists. Then data was analyzed a comparative analysis of the values of landscape elements between these sanctuaries and others both in Thailand and other countries; especially Angkor Archaeological Park in Cambodia following Khmer Empire.

Regarding to the main concept to propose Cultural World Heritage Sites by using the process of Outstanding Universal Value (OUV) as a conceptual framework, our result found that values of the landscape elements comprise of analysis of similarities, differences or splendid outstanding by World Heritage Criteria including integrity and authenticity. The important historical sites of these sanctuaries are represented one of the absolute models of Khmer civilization in term of location selection, landscape planning design, water control, management on high and plain lands, and visual quality.

In summary, the values of landscape elements will be the significant part of supportive documents on how to propose as a Cultural World Heritage Sites.

Keywords: *Landscape Values, Landscape Elements in Khmer Empire, Khmer Empire*

บทนำ

จากการประชุมมรดกโลก ครั้งที่ 43 ณ เมืองบากู สาธารณรัฐอาเซอร์ไบจาน ระหว่างวันที่ 30 มิถุนายน ถึงวันที่ 10 กรกฎาคม พุทธศักราช 2562 ที่ผ่านมา ประเทศไทยเสนอชื่อกลุ่มเทวสถานปราสาทพนมรุ้ง ปราสาทเมืองต่ำ และปราสาทปลายบัด จังหวัดบุรีรัมย์ เพื่อขอขึ้นทะเบียนเป็นแหล่งมรดกโลกทางวัฒนธรรมในบัญชีรายชื่อชั่วคราว (tentative list) ของศูนย์มรดกโลก โดยที่ประชุมมีมติรับรองกลุ่มเทวสถานฯ ดังกล่าว พร้อมทั้งให้ประเทศไทยเตรียมส่งเอกสารนำเสนอแหล่งมรดก (nomination dossier) เพื่อเสนอขึ้นบัญชีมรดก เนื้อหาและกระบวนการขอขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลกนั้น มีขั้นตอนสำคัญ ได้แก่ การศึกษาแนวคิดเรื่องคุณค่าโดดเด่นอันเป็นสากล (outstanding universal value)

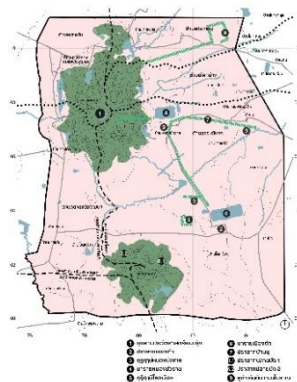
กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม ได้เริ่มดำเนินการสำรวจ บูรณะและขุดแต่งกลุ่มเทวสถานฯ ดังกล่าว ตั้งแต่ปี พุทธศักราช 2514 เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน มีการประกาศขึ้นทะเบียนแหล่งโบราณสถานหลายแห่งเป็นอุทยานประวัติศาสตร์ ตลอดจนทำการศึกษาด้านโบราณคดีมากพอสมควร แต่อย่างไรก็ตามพบว่ายังไม่ได้ทำการศึกษาเกี่ยวกับคุณค่าขององค์ประกอบทางภูมิทัศน์ที่เกี่ยวข้อง การศึกษาคุณค่าขององค์ประกอบทางภูมิทัศน์นั้นจะเป็นข้อมูลสำคัญที่แสดงออกถึงคุณค่าของโบราณนั้น ๆ ได้เป็นอย่างดี วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จึงมีวัตถุประสงค์เพื่อที่จะศึกษาและทำความเข้าใจคุณค่าขององค์ประกอบทางภูมิทัศน์ โดยเน้นประเด็นการศึกษาเรื่องแบบแผนการตั้งถิ่นฐาน (settlement pattern) การวางผังภูมิทัศน์ (landscape planning) การควบคุม และการจัดการน้ำ (water management) และมุมมองและคุณภาพเชิงทัศน์ (visual quality) โดยหวังว่าผลการศึกษาดังกล่าวจะเป็นข้อมูลสนับสนุนในการนำเสนอขึ้นทะเบียนเป็นแหล่งมรดกโลกทางวัฒนธรรมต่อไป

วัตถุประสงค์

เพื่อสามารถระบุคุณค่าด้านภูมิทัศน์และคุณค่าด้านวัฒนธรรมขององค์ประกอบทางภูมิทัศน์ของกลุ่มเทวสถานปราสาทพนมรุ้ง ปราสาทเมืองต่ำ และปราสาทปลายบัด จังหวัดบุรีรัมย์

ขอบเขตการวิจัย

1. ขอบเขตด้านพื้นที่ ขนาดพื้นที่การศึกษา 280.66 ตารางกิโลเมตร ครอบคลุม 1 เทศบาลตำบล 5 ตำบล 2 อำเภอ ได้แก่ เทศบาลตำบลพนมรุ้ง ตำบลตาเป๊ก ตำบลยายแยมพัฒนา อำเภอเฉลิมพระเกียรติ และตำบลระแงง ตำบลโคกยาง ตำบลประทัดบุ อำเภอประโคนชัย ซึ่งพบว่า มีโบราณสถานสำคัญ 9 แห่ง ได้แก่ ปราสาทพนมรุ้ง ภูมิทัศน์หนองบัวราย บารายหนองบัวราย ปราสาทเมืองต่ำ ภูมิทัศน์โคกเมือง (เมืองต่ำ) บารายเมืองต่ำ ปราสาทบ้านบุ ปราสาทปลายบัด 1 และ 2 และคูน้ำ คันดิน และแนวเส้นทางถนนโบราณ

ภาพ 1-2 (ซ้าย) แผนที่แสดงขอบเขตพื้นที่ศึกษาและตำแหน่งโบราณสถานสำคัญ

(ขวา) แผนที่แสดงการใช้ประโยชน์ที่ดินในปัจจุบันและการเข้าถึง

2. ขอบเขตด้านเนื้อหา คุณค่าขององค์ประกอบทางภูมิทัศน์ที่เกี่ยวข้องทั้ง 4 ประเด็น ได้แก่ แบบแผนการตั้งถิ่นฐาน การวางผังภูมิทัศน์ การควบคุมและการจัดการน้ำ และมุมมองและคุณภาพเชิงทัศน์ โดยรวบรวมข้อมูลจากภาพถ่ายทางอากาศ ภาพถ่ายจากดาวเทียม ภาพถ่ายเก่า ข้อมูลจากการสำรวจและสัมภาษณ์ และทำการศึกษาเปรียบเทียบกับโบราณสถานอื่น ๆ ทั้งในประเทศและต่างประเทศ โดยมีหัวข้อที่ใช้ในการศึกษาเปรียบเทียบ ดังนี้ (1) การเปรียบเทียบตามยุคศิลปะขอม (2) การเปรียบเทียบตามตำแหน่งที่ตั้ง และ(3) การเปรียบเทียบตามลักษณะการใช้งานหรือตามจุดประสงค์การก่อสร้าง

ระเบียบวิธีวิจัย

1. รวบรวมข้อมูลด้านเอกสารและแผนที่ ได้แก่ แผนที่ภูมิประเทศ แผนที่เชิงเลขแบบจุดภาพและแบบจุดพิกัด (จากกรมแผนที่ทหาร มาตราส่วน 1:250,000 และ 1:50,000 ตามลำดับ) ภาพถ่ายทางอากาศจากกรมแผนที่ทหารและภาพถ่ายจากดาวเทียมจากโปรแกรมกูเกิลเอิร์ธ google earth หนังสือเกี่ยวกับกลุ่มเทวสถานฯ โบราณสถานอื่น ๆ ในประเทศไทย และหนังสือประวัติศาสตร์และโบราณสถานในประเทศไทย กัมพูชา ผังปราสาทในประเทศไทย (จากกรมศิลปากร) และในประเทศไทย กัมพูชา (จากสำนักพิมพ์โบราณคดี) เพื่อศึกษาลักษณะทางกายภาพและสามารถระบุถึงคุณค่าขององค์ประกอบทางภูมิทัศน์

2. สัมภาษณ์ผู้ที่เกี่ยวข้อง หรือผู้มีประสบการณ์ด้านงานอนุรักษ์ ได้แก่ อธิบดีกรมศิลปากร รองอธิบดีกรมศิลปากร สถาปนิกเชี่ยวชาญ หัวหน้ากลุ่มภูมิสถาปัตยกรรม ภูมิสถาปนิกชำนาญการ สำนักสถาปัตยกรรม นักโบราณคดีชำนาญการ พิเศษ กองโบราณคดี ผู้อำนวยการกลุ่มโบราณคดี สำนักศิลปากรที่ 9 หัวหน้าอุทยานประวัติศาสตร์พนมรุ้ง และผู้บริหาร บริษัท สวีสวี ฮอติเคิล จำกัด เป็นต้น เพื่อรวบรวมข้อมูลทางโบราณคดีและศึกษาแนวคิดในการวางผังภูมิทัศน์

3. รวบรวมข้อมูลภาคสนาม จากการสำรวจพื้นที่และการสังเกต โดยการถ่ายภาพและจดบันทึก องค์ประกอบทางภูมิทัศน์ที่สำคัญของกลุ่มเทวสถานปราสาทพนมรุ้ง ปราสาทเมืองต่ำ และปราสาทปลายบัด จังหวัดบุรีรัมย์ และโบราณสถานในเมืองพระนคร ประเทศกัมพูชา ได้แก่ การเลือกทำเลที่ตั้ง การวางผังอาคาร องค์ประกอบสำคัญในผัง ทิศทางการเข้าถึง คูน้ำและสระน้ำ มุมมองทิศทางด้านหน้า รวมถึงมุมมองที่สำคัญ เป็นต้น เพื่อใช้เป็นข้อมูลในการศึกษาเปรียบเทียบ

4. ศึกษาเปรียบเทียบ (comparative study) ศึกษา 4 ปราสาทหลักของกลุ่มเทวสถานฯ ได้แก่ ปราสาทพนมรุ้ง ปราสาทเมืองต่ำ และปราสาทปลายบัด 1 และ 2 นำมาเปรียบเทียบกับโบราณสถานที่ได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นแหล่งมรดกโลกทางวัฒนธรรม ได้แก่ เมืองพระนคร ปราสาทเขาพระวิหาร ประเทศกัมพูชา และวัดพู ประเทศลาว

5. วิเคราะห์ข้อมูลทางกายภาพขององค์ประกอบทางภูมิทัศน์ โดยใช้ข้อมูลจากตารางการศึกษาเปรียบเทียบ ครอบคลุมในเรื่องตำแหน่งที่ตั้งของโบราณสถานที่มีสัมพันธ์กับตำแหน่งและขนาดของบาราย รูปแบบหรือรูปทรงของผังปราสาท ตำแหน่งของคูน้ำหรือสระน้ำ ทิศทางเข้าด้านหน้าและการเข้าถึง มุมมองด้านหน้าปราสาท ตลอดจนศาสนาและลัทธิ ความเชื่อที่ส่งผลต่อแนวคิดการสร้างปราสาท เพื่อหาความเหมือน ความแตกต่าง และความโดดเด่นเป็นพิเศษ

6. สรุปผลการศึกษา สามารถชี้ให้เห็นว่ากลุ่มเทวสถานปราสาทพนมรุ้ง ปราสาทเมืองต่ำ และปราสาทปลายบัด จังหวัดบุรีรัมย์ มีความเหมือน ความแตกต่าง หรือมีความโดดเด่นเป็นพิเศษอย่างไร เมื่อทำการศึกษาเปรียบเทียบกับโบราณสถานอื่น ๆ เพื่อเป็นข้อมูลในการนำเสนอขึ้นทะเบียนเป็นแหล่งมรดกโลกทางวัฒนธรรมต่อไป

ที่มาของงานวิจัย

องค์การการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือ “ยูเนสโก (UNESCO)” ได้ระบุว่าการจะขอขึ้นทะเบียนเป็นแหล่งมรดกโลกนั้น จะต้องผ่านการประเมิน “คุณค่าโดดเด่นอันเป็นสากล (Outstanding Universal Value)” (สำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม 2561, 68) ซึ่งประกอบด้วย

- (1) เกณฑ์การพิจารณาแหล่งมรดก (world heritage criteria) โดยเกณฑ์ทางด้านวัฒนธรรมมีจำนวน 6 ข้อ
- (2) ความครบถ้วนสมบูรณ์และความเป็นของแท้ดั้งเดิม (integrity and authenticity) และ

(3) การปกป้องคุ้มครองและการบริหารจัดการ (protection and management)

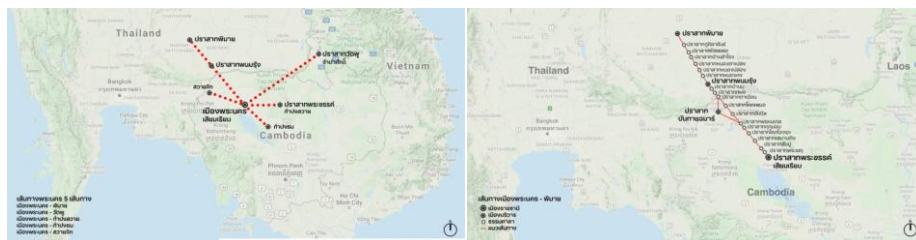
ดังนั้น งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาถึงคุณค่าขององค์ประกอบทางภูมิทัศน์ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในการหาคคุณค่าโดดเด่นอันเป็นสากล ได้แก่ เรื่องแบบแผนการตั้งถิ่นฐาน (settlement pattern) การวางผังภูมิทัศน์ (landscape planning) การควบคุมและการจัดการน้ำ (water management) และมุมมองและคุณภาพเชิงทัศน์ (visual quality) โดยจะอธิบายถึงต้นแบบ (prototype) ขององค์ประกอบทางภูมิทัศน์ด้านต่าง ๆ ก่อน แล้วจึงอธิบายองค์ประกอบทางภูมิทัศน์ของกลุ่มเทวสถานฯ เพื่อให้สามารถเห็นภาพได้ชัดเจนขึ้น ซึ่งมีรายละเอียด ดังต่อไปนี้

1. แบบแผนการตั้งถิ่นฐาน (Settlement pattern)

อาณาจักรขอม เป็นอาณาจักรที่เจริญรุ่งเรืองตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ 12 จนกระทั่งล่มสลายลงในพุทธศตวรรษที่ 20 มีอาณาเขตครอบคลุมพื้นที่ทั้งหมดของประเทศกัมพูชา พื้นที่ทางตอนล่างของประเทศลาว และพื้นที่ส่วนใหญ่ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออก และภาคกลางบางส่วนของประเทศไทย ได้รับอิทธิพลจากอารยธรรมของอินเดียและจีน ทั้งในด้านการเมืองปกครอง ศาสนา และความเชื่อ ตลอดจนวิถีการดำรงชีวิต ผสมผสานเข้ากับวัฒนธรรมพื้นถิ่นจนเกิดเอกลักษณ์เป็นของตนเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องภูมิปัญญาการเลือกทำเลที่ตั้งและการตั้งถิ่นฐาน

เมืองพระนคร ถือเป็นราชธานีที่รุ่งเรืองและยาวนานที่สุดของอาณาจักรขอม สร้างตั้งแต่สมัยพระเจ้าโยศวรมัน แม้แต่กษัตริย์ในสมัยต่อมาอีก 20 กว่าพระองค์ก็ยังใช้เมืองพระนครเป็นราชธานีและมีการตั้งถิ่นฐานของประชาชนโดยรอบสันนิษฐานว่ามาจากสาเหตุหลักสองประการ ได้แก่ ปัจจัยด้านทำเลที่ตั้ง ซึ่งไม่ไกลจากเมืองหลวงเดิม คือเมืองหริหราลัย ตั้งอยู่ทางเหนือของโตนเลสาบ น้ำไม่ท่วมถึง แหล่งอาหารอุดมสมบูรณ์ ตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำเสียมเรียบ ทำให้พื้นที่ริมสองฝั่งน้ำเหมาะสำหรับการเพาะปลูกข้าวป่า (ภภาพล จักร์วัฒนกุล 2560, 15 ; สุภัทรดิศ ดิศกุล 2546, 7) นอกจากนี้แล้วเมืองพระนครตั้งอยู่บนที่ราบ มีเขาหรือพนมอยู่ 3 ลูกด้วยกัน ได้แก่ พนมบก พนมกรอม และพนมบาแค็ง ซึ่งพระเจ้าโยศวรมันทรงเลือกเขาพนมบาแค็งเป็นศูนย์กลางของเมือง (อุไรศรี วรเศริน 2545, 70 - 71)

อีกสาเหตุหนึ่ง ได้แก่ ปัจจัยด้านการเมืองการปกครอง และศาสนา เมืองหริหราลัยเดิม เป็นเมืองที่สร้างโดยไม่มีระเบียบแบบแผนที่ชัดเจน พระเจ้าโยศวรมันจึงโปรดให้สร้างเมืองพระนครใหม่ มีความสอดคล้องกับคติความเชื่อทางศาสนา โดยเชื่อว่าเป็นเมืองของเทพเจ้า กษัตริย์ถูกเปรียบเป็นสมมติเทพ มีปราสาทกลางเมืองเปรียบกับเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางกำแพงเมืองและคูน้ำ เปรียบเสมือนสวรรค์ชั้นต่าง ๆ (อุไรศรี วรเศริน 2545, 70)

ภาพ 3-4 (ซ้าย) ผังเส้นทางพระนคร 5 เส้นทาง แสดงอาณาเขตของอาณาจักรขอมในราวพุทธศตวรรษที่ 15-18 (ขวา) ผังเส้นทางเมืองพระนคร - พินาย แสดงการกระจายตัวของเมืองบริวารและธรรมศาลาบนเส้นทาง

จากการวิเคราะห์ภาพถ่ายทางอากาศและข้อมูลจากการสัมภาษณ์ กลุ่มเทวสถานปราสาทพนมรุ้ง ปราสาทเมืองต่ำ และปราสาทปลายบัด จังหวัดบุรีรัมย์ มีความสัมพันธ์กันในลักษณะสามเส้า ปรากฏร่องรอยของเมืองและชุมชนโบราณหลักฐานเหล่านี้เป็นสิ่งที่แสดงถึงความเจริญรุ่งเรืองและเป็นตัวแทนทางวัฒนธรรมขอมที่โดดเด่นตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 15 ถึงพุทธศตวรรษที่ 18 (กรมศิลปากร 2548, 23-25) จึงถือเป็นเมืองบริวารขนาดใหญ่ที่มีความสำคัญร่วมยุคสมัยกับเมืองพระนคร เช่นเดียวกับกลุ่มปราสาทพินาย จังหวัดนครราชสีมา จากหลักฐานในศิลาจารึก ระบุว่าในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 พระเจ้า

ชัยวรมันที่ 6 และพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 แห่งราชวงศ์มหิตปุระ ล้วนเคยปกครองอยู่ในแถบที่ราบสูงโคราชทั้งสิ้น กลุ่มเทวสถานปราสาทพนมรุ้งฯ และปราสาทพิมายเองเป็นหนึ่งในเส้นทางสำคัญของเส้นทางพระนคร (เมืองพระนคร - พนมรุ้ง - พิมาย) ระบบการวางผังเมืองจึงเป็นระบบผังของเมืองบริวาร ซึ่งอาจมีความเป็นไปได้ว่ามีการวางผังเพื่อรับกับถนนที่มาจากเมืองพระนคร¹ ทำให้แบบแผนการตั้งถิ่นฐานจึงมีความสอดคล้องและคล้ายคลึงกับเมืองพระนคร โดยมีองค์ประกอบที่สำคัญ ได้แก่

1) มีศาสนสถานบนภูเขาเพื่อเป็นศูนย์กลางของเมืองหรือเพื่อสำหรับประดิษฐานเทวราช คล้ายลักษณะของปราสาทประจำรัชกาลตามอิทธิพลลัทธิเทวราช (เทวราชา) ซึ่งปรากฏตั้งแต่สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 คือ ปราสาทพนมรุ้ง ปราสาทปลายบัด 1 และปราสาทปลายบัด 2 (อุไรศรี วรตะริน 2545, 60 - 71)

2) มีศาสนสถานบนที่ราบเพื่อเป็นปราสาทประจำเมือง รูปแบบการสร้างปราสาทคล้ายกับการสร้างปราสาทสำหรับอุทิศให้บรรพบุรุษและบรรพสตรี คือ ปราสาทเมืองต่ำ

3) มีบารายขนาดใหญ่เพื่อเป็นแหล่งน้ำสำหรับชุมชน คือ บารายหนองบัวราย และบารายเมืองต่ำ (ทะเลเมืองต่ำ) ขนาดของบารายจะแสดงถึงความสำคัญของความเป็นที่ตั้งชุมชนโบราณ และอาจสามารถคำนวณจำนวนคนในชุมชนนั้น ๆ²

4) ตั้งอยู่บนที่ราบใกล้แม่น้ำ ริมสองฝั่งอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูก

นอกจากนั้นกฤทธิษีหนองบัวราย และกฤทธิษีโคกเมือง (เมืองต่ำ) ศาสนสถานประเภทโอรุคยาศาลเป็นจุดชี้ตำแหน่งของชุมชน ส่วนปราสาทบ้านบุ ศาสนสถานประเภทธรรมศาลาจะเป็นจุดอ้างอิงให้แก่แนวถนนโบราณบนเส้นทางพระนคร³

2. การวางผังภูมิทัศน์ (Landscape planning)

การวางผังภูมิทัศน์ของอารยธรรมขอม สามารถแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ ได้แก่ การวางผังเมืองและการวางผังอาคาร (กลุ่มปราสาท) ซึ่งมีความสัมพันธ์กันในเชิงทัศนียภาพและสภาพแวดล้อม

2.1 รูปแบบการวางผังเมือง แบ่งเป็น 2 แบบใหญ่ ๆ ได้แก่ สมัยก่อนเมืองพระนครและสมัยเมืองพระนคร สมัยแรกยังไม่พบรูปแบบการวางผังเมืองที่ชัดเจน ส่วนในสมัยหลัง รูปแบบการวางผังค่อย ๆ ชัดเจนขึ้นในสมัยพระเจ้าอินทรวรมัน ซึ่งโปรดให้สร้างสิ่งก่อสร้าง 3 ประการ ได้แก่ 1) ปราสาทพระโคเพื่อเป็นปราสาทที่สร้างอุทิศให้บรรพบุรุษและบรรพสตรี 2) ปราสาทบากองเพื่อเป็นปราสาทประจำรัชกาล และ 3) ขุดสระน้ำขนาดใหญ่ เรียกว่า “บารายโลเลย” หรือ “อินทรดฎากะ” เพื่อเป็นแหล่งน้ำสำหรับประชาชน จนกลายเป็นราชประเพณีกษัตริย์ขอมขึ้นครองราชย์ ลัทธิเทวราชนี้เองที่มีอิทธิพลอย่างมากต่อการวางผังเมืองของอารยธรรมขอม (ภภาพล จันทรวัดมนกุล 2560, 20)

รูปแบบการวางผังเมืองพระนครซึ่งยึดตามคติความเชื่อเรื่องลัทธิเทวราชนั้น ผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีกำแพงเมืองและคูน้ำเป็นชั้น หากลากเส้นจากโคปุระหรือซุ้มประตูเมืองทั้งสิ้น จนเกิดจุดตัดที่กึ่งกลางจะเป็นตำแหน่งปราสาทใจกลางเมืองพอดี ซึ่งถือเป็นศาสนสถานประจำเมือง ประดิษฐานเทวราชหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำราชอาณาจักร รูปแบบผังเมืองที่วุ่นวายเกิดขึ้นแก่ลักษณะของเมืองพระนครหลวงโดยเฉพาะ แต่ยังคงอิทธิพลต่อเมืองบริวารโดยรอบ

ภาพ 5-6 (ซ้าย) ผังเมืองพระนครและผังเมืองหริทราลัย (ขวา) ผังกลุ่มเทวสถานปราสาทพนมรุ้งฯ

¹ พงศ์ธันว์ สำเภาเงิน, นักโบราณคดีชำนาญการพิเศษ กลุ่มวิจัยและพัฒนางานโบราณคดี กองโบราณคดี กรมศิลปากร, *สัมภาษณ์*, 29 มกราคม 2563.

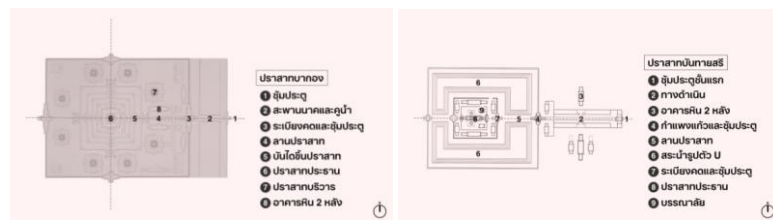
² วสุ โปษะนันท์, สถาปนิกชำนาญการพิเศษ สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร, *สัมภาษณ์*, 26 มกราคม 2563.

³ พงศ์ธันว์ สำเภาเงิน, *สัมภาษณ์*.

องค์ประกอบทางภูมิทัศน์สำคัญที่นำมาพิจารณา คือความสัมพันธ์กันระหว่างปราสาทกับตำแหน่งบาราย เกือบทุกปราสาทมักจะมีบารายอยู่คู่กันเสมอ โดยส่วนใหญ่แล้วบารายจะอยู่ทางทิศตะวันออกของปราสาท ซึ่งเป็นทิศทางเดียวกับทางเข้าหน้าปราสาท ตามคติความเชื่อที่ว่าทิศตะวันออกเป็นทิศแห่งความเจริญรุ่งเรือง บารายส่วนน้อยจะตั้งอยู่ทางทิศอื่น ๆ

ภาพ 7-8 (ซ้าย) ภาพถ่ายจากดาวเทียมแสดงความสัมพันธ์ระหว่างปราสาทวัดพูและบารายทางทิศตะวันออก (ขวา) ภาพถ่ายจากดาวเทียมแสดงความสัมพันธ์ระหว่างปราสาทบันทายศรีและบารายทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

ภาพ 9-10 (ซ้าย) ผังแบบกระจายความสำคัญออกจากศูนย์กลาง (ขวา) ผังแบบที่เป็นแกนวิ่งเข้าหาจุดศูนย์กลาง

2.2 การวางผังอาคาร (กลุ่มปราสาท) ตามความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ แบ่งออกเป็น 2 รูปแบบ คือ แบบกระจายความสำคัญออกจากศูนย์กลางและแบบที่เป็นแกนวิ่งเข้าหาจุดศูนย์กลาง (ภพพล จันทรวัฒน์กุล 2560, 131 - 135)

ผังแบบกระจายความสำคัญออกจากศูนย์กลาง ส่วนใหญ่มักจะเป็นปราสาทประจำรัชกาลหรือประดิษฐานเทวราชหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำราชอาณาจักร เช่น ปราสาทบายน ปราสาทพนมบาเค็ง ปราสาทปักษีฉ้างกรง ปราสาทแปรรูป ปราสาทตาแก้ว และปราสาทเมืองต่ำ เป็นต้น จากการสังเกตรูปแบบการวางผังที่กล่าวมานี้ มีลักษณะเด่น คือ

- 1) ผังปราสาทมักมีรูปทรงผังเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัสหรือเกือบจัตุรัส
- 2) มีปราสาทประธานเป็นศูนย์กลาง ล้อมด้วยปราสาทบริวาร อาคารอื่น ๆ ที่มีลักษณะสมมาตร
- 3) กำแพงชั้นนอกและชั้นในมักปรากฏโคปุระหรือซุ้มประตูทั้ง 4 ทิศ ทำให้
- 4) แกนทางเดินสามารถเข้า - ออกทั้ง 4 ทาง ส่วนใหญ่เข้าถึงทางทิศตะวันออก
- 5) มักจะตั้งอยู่บนฐานสูงเปรียบได้กับเขาไกรลาสในคติฮินดู - พุทธ

ผังแบบที่เป็นแกนวิ่งเข้าหาจุดศูนย์กลาง มักสร้างบนภูเขา มีทางดำเนินที่มีเสานางเรียงหรือเสานางจรัส มุ่งตรงสู่ปราสาทประธาน เช่น ปราสาทพนมมรอม ปราสาทพนมบก ปราสาทเขาพระวิหาร ปราสาทพนมจิสอร์ และปราสาทพนมรุ้ง เป็นต้น แต่มีอีกมากที่ตั้งอยู่บนที่ราบ พบครั้งแรกที่ปราสาทบันทายศรี หลังจากนั้นพบมากหลังต้นพุทธศตวรรษที่ 16 เช่น ปราสาทบาปวน ปราสาทนครวัด ปราสาทบันทายภูฏี ปราสาทตาพรหม ปราสาทพระขรรค์ เป็นต้น เดิมทีเชื่อว่าเป็นปราสาทแบบกระจายความสำคัญออกจากศูนย์กลางหรือมีรูปแบบผสม แต่เนื่องจากปราสาทมีขนาดใหญ่ และมีทางเข้า - ออกทางเดียว จึงมีลักษณะคล้ายปราสาทแบบที่เป็นแกนวิ่งเข้าหาจุดศูนย์กลาง⁴ จากการสังเกต จึงสามารถสรุปลักษณะเด่นได้ดังนี้ คือ

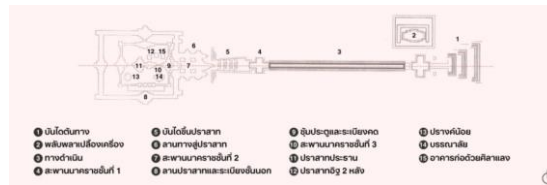
- 1) เป็นปราสาทที่ตั้งอยู่บนภูเขา หรือมีขนาดใหญ่ ตั้งอยู่บนที่ราบที่มักมีทางเข้า - ออกทางเดียว
- 2) ผังปราสาทมักเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า
- 3) แกนอาคารวางตัวตามทิศตะวันออก - ตะวันตก
- 4) ทางดำเนินมีแกนมุ่งตรงสู่ปราสาทประธาน พบเสานางเรียงหรือนางจรัสระหว่างทางดำเนิน

⁴ ภพพล จันทรวัฒน์กุล, ผู้บริหารบริษัทสวัสดิ์ ฮอลิเดย์ จำกัด, *สัมภาษณ์*, 5 กุมภาพันธ์ 2563.

นอกจากนี้ยังสามารถแยกผังอาคารอีกรูปแบบ คือผังแบบที่มีปราสาทหลายหลังอยู่บนฐานเดียวกัน มักสร้างอุทิศให้บรรพบุรุษและบรรพสตรี ส่วนใหญ่พบว่ามี 3, 5 หรือ 6 หลัง เช่น ปราสาทพระโค ปราสาททระวัน ปราสาทเมืองต่ำ เป็นต้น

จากการวิเคราะห์ภาพถ่ายทางอากาศ ผังปราสาทและข้อมูลจากการสำรวจ องค์ประกอบที่สำคัญแต่ละแห่ง ได้แก่

1. ปราสาทพนมรุ้ง ศาสนสถานในศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกาย นับถือพระศิวะเป็นเทพเจ้าสูงสุด ตั้งอยู่บนเขาพนมรุ้ง ซึ่งเป็นภูเขาไฟที่ดับสนิทแล้ว ด้านล่างเขาทางทิศตะวันออกพบ “บารายหนองบัวราย” รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาด 350 x 850 เมตร ผังปราสาทเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาด 59 x 68 เมตร เป็นผังแบบที่เป็นแกนวิ่งเข้าหาจุดศูนย์กลาง ทางเข้าด้านหน้าเข้าทางทิศตะวันออก เข้า - ออกทางเดียว เชื่อกันว่าปราสาทเริ่มสร้างตั้งแต่สมัยกลางพุทธศตวรรษที่ 15 และสร้างปราสาทประธาน ระเบียงคด บันไดทางขึ้น และสะพานนาคราช ในสมัยพุทธศตวรรษที่ 17 (กรมศิลปากร 2548, 26) ซึ่งร่วมสมัยกับศิลปะแบบนครวัด เช่น ปราสาทนครวัด ปราสาทธมมานนท์ ปราสาทเจ้าสายเทวดา และปราสาทบันทายสำเหร่ เป็นต้น

ภาพ 11 ผังปราสาทพนมรุ้งและองค์ประกอบ เป็นผังแบบที่เป็นแกนวิ่งเข้าหาจุดศูนย์กลาง

2. ปราสาทเมืองต่ำ ศาสนสถานในศาสนาฮินดูลัทธิไวษณพนิกาย นับถือพระวิษณุเป็นเทพเจ้าสูงสุด ตั้งบนที่ราบปราสาทประธานสร้างบนฐานเตี้ย นอกกำแพงทางทิศเหนือพบ “บารายเมืองต่ำ” รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาด 510 x 1,090 เมตร ผังปราสาทเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาด 120 x 127 เมตร เป็นผังแบบกระจายความสำคัญออกจากศูนย์กลาง ทางเข้าด้านหน้าเข้าทางทิศตะวันออก เข้า - ออกทั้ง 4 ทาง มุมทั้งสี่ทิศภายในลานถัดจากกำแพงแก้วพบสระน้ำรูปตัวแอล (L) กรุผนังด้วยศิลาแลง จากหลักฐานพบว่าปราสาทสร้างตั้งแต่สมัยปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 17 (กรมศิลปากร 2557, 56 - 61) ซึ่งร่วมสมัยกับศิลปะแบบบาปวน เช่น ปราสาทปลายบัด 2 ปราสาทพนมวัน ปราสาทพิมาย ปราสาทสด๊กก๊อกธม ปราสาทบาปวน ปราสาทแม่บุญตะวันตก ปราสาทพนมจิสอร์ เป็นต้น

3. ปราสาทปลายบัด 1 ศาสนสถานในศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกาย ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของเขาลายบัด ด้านล่างเขาไม่พบตำแหน่งของบาราย ปราสาทเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ไม่มีกำแพงล้อมรอบ พบเพียงปราสาทประธาน และทิศตะวันออกเฉียงเหนือพบบรรณาลัยก่อด้วยศิลาแลงและอิฐ เป็นผังแบบที่เป็นแกนวิ่งเข้าหาจุดศูนย์กลาง ทางเข้าด้านหน้าเข้าทางทิศตะวันออก เข้า - ออกทางเดียว บนยอดเขาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของปราสาทยังพบหลักฐานคล้ายเขื่อนขนาดใหญ่ (กรมศิลปากร 2559, 6) ซึ่งร่วมสมัยกับศิลปะแบบคลัง เช่น ปราสาทตาแก้ว ปราสาทคลังใต้ ปราสาทคลังเหนือ เป็นต้น

4. ปราสาทปลายบัด 2 ศาสนสถานในศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกาย ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของเขาลายบัด ปัจจุบันอยู่ระหว่างการดำเนินการขุดแต่งโดยกรมศิลปากร สันนิษฐานว่าปราสาทเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีกำแพงล้อมรอบ รูปแบบผังเป็นแบบเดียวกับปราสาทปลายบัด 1 ร่วมสมัยกับศิลปะแบบบาปวน ดังที่กล่าวมาแล้วในปราสาทเมืองต่ำ การที่ปรากฏปราสาทสองหลังบนเขาลูกเดียวกันเป็นลักษณะที่ไม่ค่อยพบเห็นในปราสาทที่ได้รับอิทธิพลจากอารยธรรมขอม

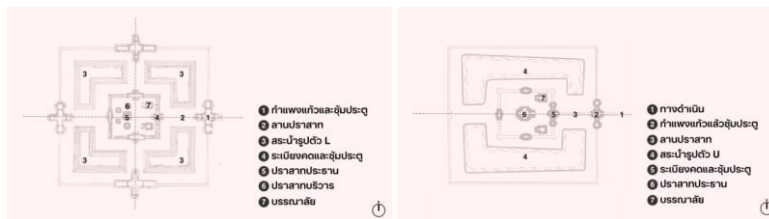
ภาพ 12-13 (ซ้าย) ปราสาทปลายบัด 1 หลังการบูรณะ (ขวา) ปราสาทปลายบัด 2 ระหว่างดำเนินการบูรณะ

3. การควบคุมและการจัดการน้ำ (Water management)

สมัยก่อนเมืองพระนคร พบสิ่งก่อสร้างบนเขาพนมกุเลน เช่น อ่างเก็บน้ำ คลองส่งน้ำ และทางระบายน้ำล้น เป็นต้น ชากส์ ดุมาร์เซย์ ได้เสนอรูปแบบการจัดการน้ำที่พบในประเทศกัมพูชา 2 รูปแบบ คือ 1) แบบที่เกิดจากการขุดหรือเป็นพื้นที่ลุ่มโดยธรรมชาติ เช่น คูน้ำ และ 2) แบบที่กักเก็บน้ำเหนือระดับดินหลังผนังที่ยกตัวสูงขึ้นจากพื้นดิน เกิดเป็นอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ที่เรียกว่า “บาราย” ในที่นี้จะขอแบ่งเป็น 2 ลักษณะ ได้แก่ การจัดการแหล่งน้ำขนาดใหญ่และแหล่งน้ำขนาดเล็ก

3.1 การจัดการแหล่งน้ำขนาดใหญ่ ได้แก่ บาราย นอกจากมีประโยชน์ใช้สอยตามคติความเชื่อแล้ว ยังเป็นแหล่งน้ำสำหรับการดำรงชีพ เช่น การอุปโภคบริโภค การเกษตรกรรม การป้องกันน้ำท่วม และการคมนาคม เป็นต้น มีลักษณะสำคัญ ได้แก่ 1) มีรูปทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้า 2) มักวางแนวแกนตะวันออก - ตะวันตก 3) วางตัวแนวเดียวกับปราสาท และ 4) เป็นองค์ประกอบตามคติความเชื่อศาสนาฮินดู โดยสังเกตได้จากราชธานีหลายแห่ง เช่น “บารายโลเลย์” หรือ “อินทรวุฒิกะ” เมืองหริหรัลย์ “บารายตะวันออก” หรือ “โยธธรวุฒิกะ” และ “บารายพระขรรค์” หรือ “ชยตวุฒิกะ” เมืองพระนคร

3.2 การจัดการแหล่งน้ำขนาดเล็ก ได้แก่ ระบบคูน้ำคันดินและสระน้ำขนาดเล็กภายในเขตกำแพงแก้ว ซึ่งมีลักษณะแตกต่างกันออกไปตามรูปแบบการวางผังปราสาท เช่น แบบกระจายความสำคัญออกจากศูนย์กลาง ผังปราสาทเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีแกนทางเดินเข้า - ออกทั้ง 4 ทาง คูน้ำและสระน้ำรอบปราสาทจึงเป็นรูปตัวแอล (L) ส่วนแบบที่เป็นแกนวิ่งเข้าหาจุดศูนย์กลาง ผังปราสาทเป็นสี่เหลี่ยมผืนผ้า แกนอาคารวางตัวตามทิศตะวันออก - ตะวันตก ทำให้สระน้ำเป็นรูปตัวยู (U) เป็นต้น

ภาพ 14-15 (ซ้าย) แผนผังปราสาทเมืองต่ำและองค์ประกอบสระน้ำรูปตัวแอล (L) ตามผังแบบกระจายความสำคัญออกจากศูนย์กลาง
(ขวา) แผนผังปราสาทสตีงก๊กอธมและองค์ประกอบสระน้ำรูปตัวยู (U) ตามผังแบบที่เป็นแกนวิ่งเข้าหาจุดศูนย์กลาง

จากการวิเคราะห์ภาพถ่ายทางอากาศ ผังปราสาทและข้อมูลจากการสำรวจ องค์ประกอบเรื่องการจัดการแหล่งน้ำขนาดใหญ่พบบาราย 2 แห่ง ได้แก่ บารายหนองบัวราย ผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาด 350 x 850 เมตร ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของปราสาทพนมรุ้ง และบารายเมืองต่ำ (ทะเลเมืองต่ำ) ผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาด 510 x 1,090 เมตร ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของปราสาทเมืองต่ำ ส่วนการจัดการแหล่งน้ำขนาดเล็กพบลักษณะการจัดการน้ำบนภูเขา ได้แก่ บาราย 7 บารายที่เขพนมรุ้ง เชื่อนโบราณที่เขาปลายบัด และการจัดการน้ำบนที่ราบ ได้แก่ สระน้ำรูปตัวแอล (L) ที่ปราสาทเมืองต่ำ การจัดการน้ำของกลุ่มเทวสถานฯ มีความแตกต่างจากการจัดการน้ำในประเทศกัมพูชา กล่าวคือ ในประเทศกัมพูชาเป็นการจัดการน้ำในพื้นที่ลุ่มต่ำ (ระดับเดียวกันกับระดับทะเลปานกลาง) อาศัยการดันน้ำหรือผลักดันน้ำไปอยู่ในจุดที่ต้องการ ส่วนบริเวณนี้เป็นการจัดการน้ำในพื้นที่ลาดชันและที่สูง⁵

4. มุมมองและคุณภาพเชิงทัศน์ (Visual quality)

ตามคติความเชื่อทางศาสนาฮินดูเรื่องศูนย์กลางจักรวาลเป็นที่ตั้งของเขพระสุเมรุซึ่งเป็นที่ประทับของเทพเจ้าสูงสุด ทำให้มีการก่อสร้างปราสาทจำลองขึ้น (อรุณศักดิ์ กิ่งมณี 2555, 25) โดยนิยมสร้างยอดภูเขา และยังเป็นจุดยุทธศาสตร์สำหรับการเดินทางและการป้องกันข้าศึก เห็นได้จากที่แนวแกนพนมบก พนมบาเค็ง และพนมกรอม เชื่อมต่อไปยังโตนเลสาบสามารถมองเห็นพนมกุเลนซึ่งเป็นราชธานีเดิมได้ทั้งหมด นอกจากนั้นแล้ว รูปแบบการวางผังอาคารยังให้ความสำคัญในเรื่องแนวแกนที่ส่งผลต่อเรื่องมุมมองด้านต่าง ๆ ได้แก่ มุมมองแบบแกน (vista) และลำดับการมองเห็น (visual sequence)

⁵ พงศ์ธันว์ สำเภาเงิน, *สัมภาษณ์*, 26 ธันวาคม 2562.

มุมมองสำคัญที่ใช้ในการศึกษา ได้แก่ มุมมองด้านหน้าปราสาทซึ่งมักเป็นมุมมองแบบแกน มีส่วนช่วยให้เกิดความประทับใจในความยิ่งใหญ่อลังการและความงดงามของปราสาท เป็นการปลูกเร้าอารมณ์ของผู้เข้าชมให้รู้สึกถึงความศักดิ์สิทธิ์ และเกิดความเลื่อมใสศรัทธาก่อนเข้าปราสาท⁶ และมุมมองที่เกิดจากลำดับการมองเห็น มีการเปลี่ยนระดับมุมมองทางสายตา เพื่อให้เกิดความแปลกใหม่ น่าสนใจ เป็นอีกเทคนิคหนึ่งที่ยิมนนำมาใช้เกือบทุกปราสาท

จากการวิเคราะห์ภาพถ่าย ข้อมูลจากการสำรวจและการสัมภาษณ์ พิจารณาเรื่องมุมมองการเข้าถึงจากทิศทางเข้าหลักและมุมมองด้านหน้าปราสาท ที่ปราสาทพนมรุ้ง มุมมองจากทิศตะวันออกที่มาจากเส้นทางพระนครจะสามารถเห็นยอดปราสาทประธานได้ชัดเจน เมื่อมาถึงบันไดต้นทาง จนกระทั่งถึงสะพานนาคราชชั้นที่ 1 มีการเปลี่ยนระดับมุมมองทางสายตา อยู่เสมอ โดยเฉพาะเมื่อมองไปยังบันไดทางขึ้นปราสาท พบว่ามีลักษณะสอเบา แบ่งตะพักเป็นชั้น ๆ ซึ่งคล้ายกับเป็นฐานให้ยอดปราสาท และชั้นบนสุดจะเห็นยอดของปราสาทโผล่กึ่งกลางพอดี⁷ นอกจากนั้นแล้วที่ปราสาทพนมรุ้งยังมีมุมมองที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ มุมมองจากปรากฏการณ์พระอาทิตย์ขึ้นและตกตรง 15 ช่องประตู ซึ่ง 1 ปี มีให้ชมเพียง 4 ครั้ง เท่านั้น

ภาพ 16-18 (ซ้าย) มุมมองจากยอดพนมบาแค็ง (กลาง) ลำดับการมองเห็นของปราสาทนครวัด (ขวา) มุมมองด้านหน้าปราสาทนครวัด

ภาพ 19-21 (ซ้าย) มุมมองทิศตะวันออกเข้าสู่ปราสาท (กลาง) มุมมองตามแกนทางดำเนินที่ปราสาทพนมรุ้ง (ขวา) มุมมองด้านหน้าปราสาทพนมรุ้ง

การวิเคราะห์เปรียบเทียบคุณค่าขององค์ประกอบทางภูมิทัศน์

การศึกษาเปรียบเทียบ (comparative study) เป็นกระบวนการสำคัญในการขอขึ้นทะเบียนเป็นแหล่งมรดกโลก โดยปรากฏอยู่ในเอกสารบัญชีเบื้องต้นมรดกโลกและเอกสารฉบับสมบูรณ์ โดยทำให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างแหล่งมรดกต้นแบบและแหล่งจะที่ยื่นเสนอ เห็นเอกลักษณ์และลักษณะพิเศษ โดยมีรายละเอียดการวิเคราะห์เปรียบเทียบ ดังต่อไปนี้

1. คุณค่าในเรื่องแบบแผนการตั้งถิ่นฐาน

จากการศึกษาเปรียบเทียบผังเมืองพระนครและผังกลุ่มเทวสถานฯ พบว่ามีแบบแผนการตั้งถิ่นฐานที่คล้ายคลึงกัน มีองค์ประกอบสำคัญ ได้แก่ มีศาสนสถานบนภูเขาและบนที่ราบ มีโบราณสถานใหญ่ที่มีความสัมพันธ์กับปราสาท และตั้งอยู่บนที่ราบใกล้แม่น้ำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพบโบราณสถานถึง 2 แห่ง และธรรมศาลาหรือที่พักคนเดินทาง ซึ่งเป็นเครื่องยืนยันว่ากลุ่มเทวสถานฯ เป็นจุดหนึ่งบนเส้นทางเมืองพระนคร - เมืองพิมาย ที่มีขนาดใหญ่และเป็นตัวแทนแบบแผนการตั้งถิ่นฐานที่สำคัญ

ภาพ 22-23 (ซ้าย) แบบแผนการตั้งถิ่นฐานเมืองพระนคร (ขวา) แบบแผนการตั้งถิ่นฐานกลุ่มเทวสถานปราสาทพนมรุ้งฯ

⁶ วสันต์ เทพสุริยานนท์, ผู้อำนวยการกลุ่มโบราณคดี สำนักศิลปากรที่ 9 อุบลราชธานี กรมศิลปากร, *สัมภาษณ์*, 9 กุมภาพันธ์ 2563.

⁷ วสุ โปษะนันท์, *สัมภาษณ์*, 26 ธันวาคม 2562.

2. คุณค่าในเรื่องการวางผังภูมิทัศน์ ได้แก่

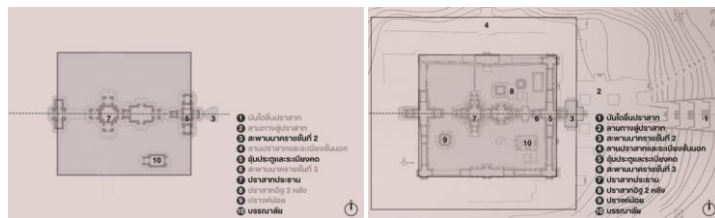
2.1 การวางผังเมือง จากการศึกษาเปรียบเทียบพบว่า มีรูปแบบการวางผังเมืองที่คล้ายคลึงกับเมืองพระนคร โดยยึดตามคติความเชื่อของลัทธิเทวราชา ครบทั้ง 3 องค์ประกอบหลัก กล่าวคือ มีศาสนสถานบนภูเขาเพื่อเป็นศูนย์กลางของเมือง หรือเพื่อสำหรับประดิษฐานเทวราช ได้แก่ ปราสาทพนมรุ้ง ปราสาทปลายบัด 1 และปลายบัด 2 มีศาสนสถานบนที่ราบเพื่อเป็นปราสาทประจำเมือง ได้แก่ ปราสาทเมืองต่ำ (ศาสนสถานทั้งสามแห่งเป็นเสมือนจุดศูนย์กลางทางศาสนาและการปกครอง และเป็นจุดหมายต่าสำหรับนักเดินทางในสมัยนั้น) มีการสร้างบารายขนาดใหญ่เพื่อเป็นแหล่งน้ำสำหรับชุมชน คือบารายหนองบัวราย และบารายเมืองต่ำ พบหลักฐานแนวทางสัญจรที่เป็นถนนโบราณ มีแนวคูน้ำคันดินที่แสดงขอบเขตของเมืองที่ชัดเจน นอกจากนี้แล้วยังพบโรคยาศาลซึ่งเป็นจุดบ่งชี้ความเป็นย่านหรือแหล่งชุมชนโบราณอีกด้วย

ส่วนแนวความคิดเรื่องบารายประจำโบราณสถานก็มีลักษณะคล้ายคลึงกับที่อื่น ๆ เห็นได้ชัดจากปราสาทพนมรุ้งกับบารายหนองบัวรายซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกของปราสาท แต่มีความแตกต่างกันบ้างในเรื่องของตำแหน่งและทิศทางของบาราย เช่น ปราสาทเมืองต่ำกับบารายเมืองต่ำซึ่งอยู่ทางทิศเหนือของปราสาท ลักษณะเช่นนี้พบที่ปราสาทพนมวัน ปราสาทภูเก้าสิงห์ เพียงอีก 2 แห่งเท่านั้น ความโดดเด่นเป็นพิเศษอีก 2 ประการ คือเขาพนมรุ้งและเขาปลายบัดเป็นที่ตั้งของปราสาทขอมเพียง 2 แห่งเท่านั้น ที่ตั้งอยู่บนภูเขาไฟซึ่งดับสนิทแล้ว และเขาปลายบัดเป็นภูเขาลูกโดดเพียงลูกเดียวที่พบปราสาทขอมบนยอดเขาถึง 2 ปราสาทด้วยกัน

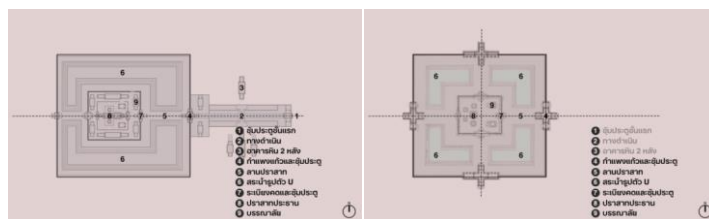
2.2 การวางผังอาคาร มีการศึกษาเปรียบเทียบทั้ง 3 ประเด็น ได้แก่

2.2.1 การศึกษาเปรียบเทียบตามยุคศิลปะขอม 3 ศิลปะ พบว่า ในศิลปะแบบคลัง ปราสาทปลายบัด 1 เป็นปราสาทเพียงแห่งเดียวที่ตั้งอยู่บนภูเขาและมีรูปแบบผังเป็นแบบที่เป็นแกนวงแหวนวงเข้าหาจุดศูนย์กลาง ในศิลปะแบบบาปวน ปราสาทส่วนใหญ่มักตั้งบนที่ราบ มีส่วนน้อยตั้งอยู่บนภูเขา เช่น ปราสาทปลายบัด 2 ปราสาทตาเมือนธม ปราสาทเขาโล้น ปราสาทพนมจิสอร์ เป็นต้น ซึ่งปราสาทปลายบัด 2 มีการคำนึงถึงตำแหน่งของเขื่อนหรืออ่างเก็บน้ำบนภูเขาได้เด่นชัดที่สุดในศิลปะแบบนครวัด ปราสาทพนมรุ้งเป็นปราสาทแห่งเดียวที่ตั้งอยู่บนภูเขาที่มีองค์ประกอบของผังตามรูปแบบที่เป็นแกนวงแหวนวงเข้าหาจุดศูนย์กลางอย่างครบถ้วนสมบูรณ์

2.2.2 การศึกษาเปรียบเทียบตามตำแหน่งที่ตั้งพบว่า ปราสาทที่ตั้งอยู่บนภูเขามีสภาพคล้ายคลึงกับปราสาทอื่น ๆ คือมีรูปแบบผังเป็นแบบที่เป็นแกนวงแหวนวงเข้าหาจุดศูนย์กลาง แต่ที่พนมรุ้งพบว่ามีความโดดเด่นเรื่องการจัดการน้ำที่ดีที่สุด เนื่องจากพบบารายบนภูเขาถึง 7 แห่ง และปัจจุบันยังสามารถกักเก็บน้ำได้เป็นอย่างดี ส่วนปราสาทที่ตั้งอยู่บนที่ราบใกล้ชุมชน ได้แก่ ปราสาทเมืองต่ำ มีลักษณะผังคล้ายคลึงกับปราสาทขอมโดยทั่วไป แต่ลักษณะของสระน้ำภายในกำแพงแก้วที่เป็นรูปตัวแอล (L) 4 สระ ไม่ปรากฏในปราสาทขอมแห่งอื่น ๆ

ภาพ 24-25 เปรียบเทียบการวางผังอาคารในศิลปะแบบนครวัด (ซ้าย) ผังปราสาทธมมานท์ (ขวา) ผังปราสาทพนมรุ้ง

ภาพ 26-27 เปรียบเทียบการวางผังอาคารที่ตั้งอยู่บนที่ราบใกล้ชุมชน (ซ้าย) ผังปราสาทบันทายศรี (ขวา) ผังปราสาทเมืองต่ำ

2.2.3 การศึกษาเปรียบเทียบตามลักษณะการใช้งาน หรือตามจุดประสงค์การก่อสร้างพบว่า ไม่ว่าศาสนสถานขนาดเล็ก ขนาดใหญ่ที่ตั้งบนภูเขา และศาสนสถานประจำเมืองหรือประจำชุมชนที่ตั้งบนที่ราบใกล้ชุมชน ล้วนแล้วไม่แตกต่างไปจากปราสาทอื่น ๆ

3. คุณค่าในเรื่องการควบคุมและการจัดการน้ำ ได้แก่

3.1 การจัดการแหล่งน้ำขนาดใหญ่ จากการศึกษาเปรียบเทียบพบว่า มีลักษณะแตกต่างจากรูปแบบการจัดการน้ำของประเทศกัมพูชาที่เป็นการจัดการน้ำในพื้นที่ลุ่มต่ำ ซึ่งกลุ่มเทวสถานฯ เป็นการจัดการน้ำบนที่สูง ที่มีลักษณะคล้ายคลึงกับรูปแบบการจัดการน้ำของปราสาทอื่น ๆ ในประเทศไทย แต่ความโดดเด่นเป็นพิเศษ คือพบหลักฐานการเชื่อมต่อระบบชลประทานที่ชัดเจนระหว่างพนมรุ้งและเมืองต่ำ เป็นตัวแทนการจัดการน้ำตามอารยธรรมขอมได้เป็นอย่างดี

3.2 การจัดการน้ำขนาดเล็ก จากการศึกษาเปรียบเทียบพบว่า ที่ปราสาทพนมรุ้งมีการจัดการน้ำบนภูเขาอย่างเป็นระบบ เนื่องจากพบบายารายถึง 7 แห่ง ที่ปราสาทปลายบัด 1 และ 2 พบการกรูผนังของเขื่อนหรืออ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่บนภูเขา ซึ่งหาพบได้ยากในปราสาทขอมอื่น ๆ นอกจากนั้นที่ปราสาทเมืองต่ำ รูปทรงของสระน้ำภายในกำแพงแก้วก็มีลักษณะเด่นเฉพาะตัวและมีความครบถ้วนสมบูรณ์

4. คุณค่าในเรื่องมุมมองและคุณภาพเชิงทัศน์

จากการศึกษาเปรียบเทียบพบว่า ปราสาทพนมรุ้งเป็นจุดหมายตาที่สำคัญในการจำแนกเส้นทางของคนในสมัยก่อนจนถึงปัจจุบัน มุมมองด้านหน้าปราสาท นับจากบันไดต้นทางจนกระทั่งถึงสะพานนาคราช ชั้นที่ 1 มีการเปลี่ยนระดับมุมมองทางสายตายุ่เสมอ ทำให้เกิดความน่าสนใจและความศักดิ์สิทธิ์ เป็นการปลุกเร้าอารมณ์หรือจิตใจ ซึ่งมีความสัมพันธ์กับความเชื่อหรือเทพเจ้าที่คนเคารพบูชา โดยเฉพาะเมื่อมองไปยังบันไดทางขึ้นปราสาท จะเห็นว่าบันไดมีลักษณะสอบเข้าและแบ่งตะพักเป็นชั้น ๆ ซึ่งคล้ายกับเป็นฐานให้ยอดปราสาทที่เป็นชั้น ๆ และชั้นบนสุดของตะพักจะเห็นยอดของปราสาทโผล่กึ่งกลางพอดี นอกจากนั้นแล้วที่ปราสาทพนมรุ้งยังมีมุมมองที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ มุมมองพระอาทิตย์ขึ้นและตกตรง 15 ช่องประตู ซึ่ง 1 ปี มีให้ชมเพียง 4 ครั้ง เท่านั้น มุมมองเหล่านี้เป็นสิ่งที่แสดงออกถึงอัจฉริยภาพของสถาปนิกหรือภูมิสถาปนิกในการจัดวางสิ่งก่อสร้างที่มีความสัมพันธ์และมีความเข้าใจในปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ

สรุปผลการศึกษา

จากการวิเคราะห์เปรียบเทียบคุณค่าขององค์ประกอบทางภูมิทัศน์ พบว่าภาพรวมของพื้นที่ศึกษาสามารถเป็นตัวแทนในเรื่องแบบแผนการตั้งถิ่นฐานและการวางผังเมือง และเทวสถานฯ สำคัญแต่ละแห่ง มีคุณค่าที่โดดเด่น ดังต่อไปนี้

1. ปราสาทพนมรุ้ง มีความโดดเด่นในเรื่องการวางผังอาคารแบบที่เป็นแกนวงแหวนเข้าสู่จุดศูนย์กลางที่มีองค์ประกอบครบถ้วนสมบูรณ์ มีการจัดการแหล่งน้ำขนาดเล็กบนภูเขา และมีการค้ำยันด้านมุมมองแบบแกนและลำดับการมองเห็นที่ชัดเจน

2. ปราสาทเมืองต่ำ มีความโดดเด่นในเรื่องการควบคุมและการจัดการน้ำบนที่ราบ อีกทั้งสระน้ำภายในกำแพงแก้วมีรูปทรงที่มีลักษณะพิเศษไม่เหมือนที่อื่น

3. ปราสาทปลายบัด 1 และปลายบัด 2 มีความโดดเด่นในเรื่องการจัดการน้ำบนภูเขา และเป็นภูเขาลูกโดดเพียงลูกเดียวที่พบปราสาทขอมบนยอดเขาถึง 2 ปราสาท

ดังนั้น สามารถสรุปได้ว่ากลุ่มเทวสถานฯ มีความเหมือนทั้งในเชิงรูปแบบและคติความเชื่อ ถือเป็นตัวแทนที่ได้รับอิทธิพลจากอารยธรรมขอมที่มีความโดดเด่น มีความแตกต่างในรายละเอียดตั้งที่กล่าวไว้ในตอนต้น นอกจากนั้นแล้วยังมีความโดดเด่นเป็นพิเศษจนเกิดเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของพื้นที่ จึงอาจกล่าวได้ว่าคุณค่าขององค์ประกอบทางภูมิทัศน์กลุ่มเทวสถานฯ ควรค่าที่จะเป็นข้อมูลสนับสนุนในการขอขึ้นทะเบียนเป็นแหล่งมรดกโลกทางวัฒนธรรมต่อไป

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. *นำชมอุทยานประวัติศาสตร์พนมรุ้ง ปราสาทเมืองต่ำ*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542.
- . *แนวทางการจัดการโบราณสถานในบัญชีมรดกโลกทางวัฒนธรรม*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2538.
- . *ปราสาทพนมรุ้ง*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2531.
- . *แผนที่ทางโบราณคดีจังหวัดบุรีรัมย์*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย, 2532.
- . *แผนแม่บทโครงการอนุรักษ์และพัฒนาเมืองพนมรุ้ง*. บุรีรัมย์: วินัย, 2548.
- . *รายงานการขุดแต่งโบราณสถานปราสาทเมืองต่ำและรายงานการขุดตรวจเพื่อค้นหาแหล่งชุมชนโบราณบริเวณโดยรอบปราสาทเมืองต่ำ*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2536.
- . *รายงานโครงการขุดแต่งและออกแบบเพื่อการบูรณะปราสาทปลายบัด 1 ตำบลกระเทียม อำเภอบัวคอนชัย จังหวัดบุรีรัมย์*. บุรีรัมย์: ไอพรีนซ์ แอนด์ เทคโนโลยี, 2559.
- . *อุทยานประวัติศาสตร์พนมรุ้ง ปราสาทเมืองต่ำ*. นครราชสีมา: โจเซฟ, 2557.
- เฉลิม ยงบุญเกิด. *บันทึกว่าด้วยขนบธรรมเนียมประเพณีของเงินละ*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มติชน, 2543.
- พงศ์ธัญว์ สำเภาเงิน. *นักโบราณคดีชำนาญการพิเศษ กลุ่มวิจัยและพัฒนางานโบราณคดี กองโบราณคดี กรมศิลปากร*. *สัมภาษณ์*, 26 ธันวาคม 2562, 29 มกราคม 2563.
- ภภาพล จันทรวิวัฒนกุล. *ผู้บริหารบริษัทสวัสดิ ฮอลิเดย์ จำกัด*. *สัมภาษณ์*, 5 กุมภาพันธ์ 2563.
- . *๓๐ ปราสาทขอมในเมืองพระนคร*. พิมพ์ครั้งที่ 2. นนทบุรี: เมืองโบราณ, 2560.
- มหาวิทยาลัยศิลปากร. คณะโบราณคดี. *ตามเส้นทางงานช่างโบราณ ประวัติศาสตร์ศิลปะกับการท่องเที่ยว*. กรุงเทพฯ: เอส.วี.พี., 2550.
- รุจิโรจน์ อนามบุตรและวิลาสินี สุขสว่าง. *คู่มือการประเมินผลกระทบทางสายตาจากสิ่งก่อสร้างประเภทอาคาร*. กรุงเทพฯ: สำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, 2555.
- วรรณกาญจน์ เอกฉันท. *อุทยานประวัติศาสตร์พนมรุ้ง*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ทิซซิ่งทอยส์, 2548.
- วสันต์ เทพสุริยานนท์. *ผู้อำนวยการกลุ่มโบราณคดี สำนักศิลปากรที่ 9 อุบลราชธานี กรมศิลปากร*. *สัมภาษณ์*, 9 กุมภาพันธ์ 2563.
- วสุ โปษยะนันท์. *สถาปนิกชำนาญการพิเศษ สำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร*. *สัมภาษณ์*, 26 ธันวาคม, 26 มกราคม 2563.
- สมัย สุทธิธรรม. *อุทยานประวัติศาสตร์พนมรุ้ง*. กรุงเทพฯ: ต้นอ้อ 1999, 2546.
- สำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม. *คู่มือการนำเสนอแหล่งมรดกทางวัฒนธรรมและแหล่งมรดกทางธรรมชาติเป็นแหล่งมรดกโลก*. กรุงเทพฯ: อี.ที., 2561.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล. *ประวัติเมืองพระนครของขอม*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มติชน, 2546.
- . *ศิลปะขอม*. กรุงเทพฯ: ศูรสภา, 2539.
- สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์. *ปราสาทเขาพนมรุ้ง ศาสนบรรพตที่งดงามที่สุดในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: เรือนบุญ, 2535.
- เสนีย์ เกษมวัฒนากุล. *แอบชมลายขอม*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2539.
- เสาวลักษณ์ พงษ์ชา โปษยะนันท์. *เอกสารชุดคู่มือมรดกโลก: การเตรียมการนำเสนอแหล่งมรดกเพื่อขึ้นบัญชีมรดกโลก*. กรุงเทพฯ: สำนักงานปลัดกระทรวงวัฒนธรรม, 2555.
- อรุณศักดิ์ กิ่งมณี. *ทิพยสถานจากปราสาทหิน*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2555.
- อุไรศรี วรรณศรี. *ประชุมอรรถาธิบายรวมบทความวิชาการของศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.อุไรศรี วรรณศรี*.

กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2545.

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*. Paris: World Heritage Center, 2017.

———. *World Heritage Resource Manual: Preparing World Heritage Nominations*. 2nd ed. Paris: World Heritage Center, 2011.